

Kapitalizam, socijalizam i planiranje

Branko Caratan

Ekonomске diskusije koje su zadnjih godina ponovno oživjele u socijalističkoj teoretskoj misli povodom aktuelne potrebe reorganizacije sistema rukovođenja i planiranja privredom nisu i ne mogu biti samo od praktičnog značaja. One prelaze okvire i same ekonomske nauke. Budući da ekonomska struktura bitno određuje i političke odnose, one postaju neminovno predmet puno šireg interesa isto toliko kao što same privredne reforme, kako se s punim pravom ističe, dobivaju karakter društvenih reformi od značaja za cjelokupni pravac razvitka. Politički aspekt oživljavanja uloge robno-novčanih odnosa u socijalističkoj privredi potcrtan je utoliko više jer su se određene političke strukture formirane u uslovima stare administrativne koncepcije rukovođenja privrednom direktno ili indirektno odupirale korekciji i likvidaciji preživjelih dogmatski modeliranih shvaćanja. Politički značaj te inovacije dobijaju i zato, što je taj otpor bio formiran i na teoretskoj bazi, istina izvan kruga ekonomista, u obliku pitanja da li će igra oslobođenih robno-novčanih odnosa stvoriti putem zakona tržišta situaciju koja će u svojoj daljnjoj reprodukciji negirati socijalističke vrijednosti u društvu. Zabrinutost se ispoljavala veoma često kao ironično čuđenje nad robno-novčanim mehanizmom kao polugom razvitka socijalizma i u obliku pitanja šta će biti u tom slučaju s planom, koji se odmah automatski suprotstavljao tržišnom sistemu.

Upravo zato se i postavlja pitanje u kojoj mjeri i kada je plan nužna i zakonita pojava socijalizma kao prelaznog perioda. Odgovor na to, iako u grubom već u okviru politekonomskih diskusija dat, ima svoj nesumnjivi značaj ukoliko se izvuku iz ekonomskih raspravljanja konzekvence koje utječu direktno na političke odnose i kretanja. Upravo zato pregled o tome kako plan u stvarnosti savremenog kapitalizma i socijalizma realno djeluje i kako je to njegovo egzistiranje ekonomski ocijenjeno može biti predmet ovog napisa koji bez ambicije da razrađuje ekonomske analize ima za cilj da akcentira konzekvence od šireg, u prvom redu političkog značaja djelovanja plana kao ekonomskog i političkog instrumenta.

Ono što danas karakterizira savremeni kapitalizam, jeste pojava da je država unutar kapitalističkog sistema postala nužan činilac za osiguranje procesa proširene reprodukcije. To ne znači da se država i prije nije uplitala u ekonomski život. Često se npr. zaboravlja da je periodu liberalnog kapitalizma, koji se obično smatra klasičnom epohom kapitalističke privrede, prethodila državna intervencija u okviru merkantilnog sistema. Čak se slobodna, ničim neograničena konkurencija smatrala za osnovnu pretpostavku kapitalizma.¹⁾ Međutim, suština kapitalizma jeste u privatnom vlasništvu nad sredstvima za proizvodnju. Engels jasno ističe u tom pogledu, da ni podruštvovljenje preko akcionerskih društava, ni pretvaranje u državnu svojinu »ne ukida kod produktivnih snaga svojstvo kapitala«. Dok

1) Vidi: J. Stanovnik: Usporedni privredni sistemi, Beograd, 1962, str. 40; Marks—Engels, Rani radovi, Zagreb, 1961, str. 96—97, 101, 11, 237.

stem planskih bilanca, c) Metode analize privrednog razvoja i privredne strukture, d) Metode projiciranja privrednog razvoja, e) Metode ostvarivanja plana.

Ovdje je važno napomenuti, da su teoretske osnove privrednog planiranja u stvari ekonomsko-politički ciljevi određivanja ekonomskog razvoja, koji dalje definiraju osnovne metodološke koncepcije i proces dalje kvalifikacije plana.

Sam plan bio bi instrumenat ostvarivanja ciljeva planiranja ili, u užem smislu, političko-pravni ili naučni dokumenat donesen u tu svrhu od političkog, stručnog ili naučnog organa odnosno institucije.

* * *

Da bi se odgovorilo na pitanje o tome, kakve su specifičnosti planiranja u socijalizmu i u državnom kapitalizmu potrebno je ukratko osmotriti sisteme planiranja, koji funkcioniraju u raznim zemljama.

Prilično dugo je pojam planiranja bio povezan sa pojmom socijalizma kao posebnog društvenog uređenja. Protivnici socijalizma su u istoj mjeri energično odbacivali mogućnost planske privrede, kao što su njegove pristalice negirali mogućnost postojanja planiranja u okviru kapitalističke ekonomije. Čak se u praksi i teoriji pojam planiranja koristio kao jedan od najznačajnijih kriterija (kod nekih kao jedini) za razlikovanje dva društveno-ekonomska sistema.

Međutim, konkretni historijski razvitak unio je planiranje i u zemlje, koje nemaju obilježja socijalističkog društvenog uređenja ili gdje se ta obilježja javljaju prilično nejasno izražena. Danas se o određenim elementima planiranja može govoriti i u razvijenim kapitalističkim zemljama, gdje se izrađuju kompleksni ili parcijalni planovi sa željom da se svjesno utiče na kretanje privrednog razvitka.

Pojava novooslobođenih država, zemalja u razvoju, čiji su elementarni uslovi opstanka vezani za ubrzanje svog razvitka i sa svoje strane istakla je nužnost planiranja u tom dijelu svijeta. Odsustvo već izgrađene jake privrede, formiranog kapitala, uvjetovali su, da se kao gotovo jedini faktor efikasnog ubrzanja privrednog razvitka javlja država, koja nastoji stimulirati kretanje, između ostalog i koordiniranim planskim intervencijama.

Ako se historijski posmatra, ne može se poreći da su metode planiranja i rezultati razvoja privrede Sovjetskog Saveza utjecali, osobito za vrijeme velike krize 30-tih godina ovog vijeka, na građanske ekonomiste da se počnu baviti problemima privrednog planiranja i u okviru kapitalističkog društvenog sistema. Taj utjecaj došao je do izražaja u većoj mjeri prije zadnjeg rata samo u domenu teorije u koncepciji welfare state, u Kejnsovim radovima — puno više nego u stvarnom jačanju državne intervencije. Do II svjetskog rata planiranje kao sredstvo usmjeravanja kretanja čitave nacionalne privrede, razvijalo se samo u Sovjetskom Savezu, ako se zanemari plansko pripremanje ratne privrede fašističkih zemalja i Rooseveltov New Deal. Nakon II svjetskog rata dolazi do veće primjene privrednog planiranja, ne samo u teoriji nego i u praksi mnogih zemalja sa raznim društveno-ekonomskim uređenjem. Ovi različiti uslovi uticali su na različit teoretski pristup planiranju, koji izaziva i razna metodološka rješenja, te osim toga, određuje i način ostvarivanja plana uopće.

O nosiocu vlasti i vladajućim produkcionim odnosima ovise karakter, ciljevi i zadaci privrednog planiranja. Često i elementi, koji na prvi pogled imaju tehnički karakter, velikim dijelom su uslovljeni tim političkim pristupom.

Ali, budući da se sistem planiranja i u kapitalističkim i u socijalističkim zemljama ostvaruje dobrim dijelom na bazi državnog vlasništva,¹³⁾ u okviru planiranja države kao »ukupnog kapitaliste«, mnoge se koncepcije

13) U državno vlasništvo u ovom slučaju ulazi nešto širi sadržaj, nego onda kada se ono konfrontira društvenom vlasništvu, kako je npr. ono kod nas ozakonjeno. Naše društveno vlasništvo, shvaćeno na ovaj način predstavlja u stvari proces destrukcije državnog vlasništva. (Vidi o tome bilj. 9).

u tehnici planiranja u obje grupe zemalja iz raznih društveno-ekonomskih sistema približuju. To se odnosi naročito na tehniku planiranja privrednih grana na osnovu životnog standarda, praćenja nacionalnog dohotka i sl.¹⁴⁾

Dok se planiranje u socijalističkim zemljama u velikom dijelu prvenstveno bazira na razradi Marksovih koncepcija, osnovni teoretski pristup na Zapadu zasnovan je na ekonomskoj teoriji Kejnsova (ako izuzmemo input-output metodu analize međuodnosa privrednih grana Leontijeva).

Kejnsova analiza je u osnovi statička, ide za postizavanjem privrednog ekvilibrija i ograničena je na problematiku pune zaposlenosti i tržišne ravnoteže u postojećim uslovima razvijenog kapitalizma. Kejnsovi nasljednici unose neke dinamičke elemente. Laburistička teorija privrednog planiranja, koja se razvila u Velikoj Britaniji i vršila veliki uticaj na nordijske države i neke zemlje u razvoju, u suštini je kenezijanska, ali nešto više naglašava ulogu države i plana, što je u skladu sa općom politikom laburista.

Zanimljivo je da građanska ekonomska teorija i pored inače nekorektnog tretiranja Marksovog doprinosa ekonomskoj misli, ističe njegov značaj u pogledu razrade cjelovite teorije privrednog razvoja, napominjući, da je on anticipirao mnoge dugoročne teorije, npr. Kejnsova, Hansena, Domara, Šumpetera itd.¹⁵⁾

Ako ostavimo teoretske razlike i pređemo na pregled konkretnih ekonomskih sistema, tu ćemo puno lakše uočiti karakteristike sistema planiranja državnog kapitalizma i socijalizma.

U okviru državnog kapitalizma nužnost osiguranja proširene reprodukcije izazvala je, prvo, pojavu koordinacije privredne politike, za razliku od osamljenih i nepovezanih instrumenata intervencije, a zatim i pored političke opozicije, prihvatanje svjesnog naučnog planiranja. Iako to nije direktno centralističko-administrativno planiranje, na osnovu planiranja donose se dalje mjere državne intervencije. Što se tiče državnog sektora postoje u većini državno-kapitalističkih zemalja i konkretni fizički planovi državnog sektora bez posredovanja raznih drugih instrumenata.

U SAD na osnovu Employment act of 1946. predsjednik SAD podnosi godišnji izvještaj Kongresu o ekonomskoj situaciji i daljem razvoju. U tu svrhu služi se i radom Savjeta ekonomskih savjetnika, koji izdaje stalnu statističku mjesečnu publikaciju. Jedna druga, privatna institucija (McGrow Hill Comp.) anketira investitore za narednu godinu, a na osnovu indikacija ankete usklađuje se državna intervencija. Osim toga, postoji i izrađen izvještaj za 25-godišnji period privrednog razvitka SAD.

U Engleskoj se vlada služi tzv. ekonomskim budžetiranjem da bi izradila godišnji ekonomski pregled koji služi za koordinaciju akcije između »vlade, industrije i naroda«. Na osnovu toga pregleda vlada, u stvari, određuje konkretne mjere intervencije.

Ovdje treba primijetiti da privredno planiranje u kapitalističkim zemljama u najvećoj mjeri ovisi o ulozi države u privredi. A ona je više naglašena u manje razvijenim kapitalističkim zemljama, nego u visoko razvijenim. Konkretno govoreći, snaga privatne industrije u SAD i njen širok dijapazon djelovanja prouzrokovala je nemogućnost kompromisa sa državom, što se izrazilo u slabijim rezultatima planiranja i pored postojanja određenih institucija. Međutim, postoje i izuzeci. Tu je karakterističan primjer Holandije u kojoj je privredno planiranje vrlo razvijeno i u teoretskom i u metodološkom smislu. Ali, ekonomski plan u Holandiji ne predstavlja vladinu obavezu, nego se kao prilog dodaje godišnjem budžetu, a ostvaruje se dobrovoljnom disciplinom aktera proizvodnje. Plan je baziran na ekonometrijskim modelima i u praksi se pokazao kao uspješan.¹⁶⁾

14) Vidi: V. Bakarić, cit. rasprava u časopisu »Ekonomist«, str. 227.

15) Vidi: J. Sirotković, op. cit. str. 138.

16) Takav je stav J. Stanovnika u cit. priručniku. J. Sirotković iznosi slijedeće mišljenje koje budući da nosi neka opća određenja citiramo u cjelini: »Izuzimajući primjenu ekonometrije i možda nešto više naglašenu državnu intervenciju u privredi, sistem privrednog planiranja u Holandiji ima obilježja koja su karakteristična i za druge kapitalističke zemlje. To se odnosi kako na politiku razvoja i raspodjelu tako i na metode državnog uticaja na privredna kretanja. Stopa porasta je niska, a predviđanja sadržana u planovima ostvaruju se slabo«. (J. Sirotković, op. cit. str. 40).

Ako bi sada na kraju, pored toga što je implicite sadržano u predhodnom izlaganju, pokušali rezimirati, nameće se u prvom redu odgovor na pitanje da li je plan osnovni zakon socijalizma. Naše je mišljenje, da se na ovo pitanje može bez oklijevanja odgovoriti potvrdno. To je nesumnjivo osnovna karakteristika socijalizma kao društveno-ekonomskog sistema. To je pokazala i dosadašnja društvena praksa i teorija naučnog socijalizma. Za razliku od epohe kapitalizma, koja se odlikuje ekonomskim krizama, rasipanjem dobara, potčinjenosti čovjeka zakonima proizvodnje koju je sam stvorio, epoha socijalizma nesumnjivo treba da dovede do svjesne kontrole nad zakonima privrede. Zato su klasici marksizma i govorili o »epohi svjesnog preuređenja ljudskog društva«.¹⁹⁾ Ovdje se u stvari radi o jednoj aplikaciji filozofskog stava dijalektičkog materijalizma o odnosu slobode i nužnosti na ekonomske probleme:

»Kad se s današnjim produktivnim snagama bude postupalo shodno njihovoj najzad spoznatoj prirodi, onda na mjesto anarhije u društvenoj proizvodnji dolazi društveno i plansko regulisanje proizvodnje prema potrebama kako cjeline tako i svakog pojedinca.«²⁰⁾

Tako je postavio taj problem i Program SKJ i naš novi Ustav.²¹⁾ Ali ovdje treba paziti da se planu ne pripisuje ono što on ne može da ostvari. Postoje i drugi instrumenti putem kojih se može utjecati na privredno kretanje.

Međutim, ovdje postoji jedna druga opasnost a ona se sastoji u tome, da se, gdje god se pojave elementi plana odmah počinje govoriti o socijalizmu. Plan, ako postoji u kapitalizmu, predstavlja u biti dokaz potrebe mijenjanja postojećeg društveno-ekonomskog sistema, dokaz visokog stepena razvitka društvenog karaktera proizvodnih snaga u okviru starog reda stvari. No, i pored toga, ne mogu se socijalizam i kapitalizam konfrontirati na bazi plan — neplan.²²⁾

Pored iznesenih činjenica o praksi zemalja državnog kapitalizma, već u samoj suštini i kapitalističkog načina proizvodnje pronalazimo imperativ plana. Engels se prilikom kritike Erfurtskog programa oštro oborio na stav, koji je između odsustva plana i kapitalizma stavio znak jednakosti. On govori o privatnoj (znači neplanskoj u društvenim razmjerima) proizvodnji samo kao o pojavi unutar ekonomske faze kapitalističke proizvodnje. »Odsustvo plana koji ima svoj koren u biću kapitalističke privatne proizvodnje — zaslužuje jaku korekturu. Meni je poznata kapitalistička proizvodnja kao društvena forma, kao ekonomska faza, a kapitalistička privatna proizvodnja samo kao pojava koja se susreće ovako ili onako, unutar te faze. Šta znači, u stvari, kapitalistička privatna proizvodnja? Proizvodnja od strane individualnog preduzetnika, a ta sve više i više postaje izuzetak. Kapitalistička proizvodnja kroz akcionarska društva nije više privatna proizvodnja nego proizvodnja za zajednički račun mnogih lica. A ako od akcionarskih društava pređemo na trustove, koji potčinjavaju sebi i monopolišu čitave industrijske grane, onda tu prestaje ne samo privatna proizvodnja nego i odsustvo plana.«²³⁾

To je sve u svemu pitanje novog u starom, razvijanje elemenata novog društva u okviru kapitalističke strukture.

administrativnim merama (tj. direktivama iz centra) uz nedovoljno oslanjanje na dejstvo ekonomskih stimulansa, koji deluju preko racionalno postavljenog sistema. U pedesetim godinama poklanja se sve više pažnja većoj decentralizaciji samoga planiranja (u svakom slučaju bar u operativnom planiranju). (Maurice Dobb, Sistem planiranja, Beograd 1962, izd. VSPN, str. 26).

19) Tako Marx u Kapitalu govoreći o kapitalizmu kaže: »U istorijskoj epohi koja neposredno predhodi epohi svesnog preuređenja ljudskog društva...«

20) Engels, Anti-Diring, str. 294.

21) »Planiranje je neophodan činilac razvitka socijalističkog društva«. (Program SKJ, str. 155) Vidi: Prednacrt ustava, izd. »Komunist« 1962, Beograd, str. 8. i V. Bakarić: »Naše teme«, br. 3 iz 1963, str. 210.

22) Jedan takav lijep primjer iznosi V. Bakarić, »Naše teme«, br. 3 i 7 1963, str. 185.

23) Marx—Engels: Kritika Gotskog programa i Kritika nacrtu Erfurtskog programa, Beograd 1959, str. 64.

Drugo pitanje koje se postavlja kod upoređivanja planskih sistema državnog kapitalizma i socijalizma moglo bi se svesti na odgovor na pitanje, da li je državno-kapitalističko planiranje prognosticiranje, a socijalističko direktivno planiranje. Naše je mišljenje, da se ovaj problem ne može postaviti tako pojednostavljeno. Prije svega i u socijalizmu je prognosticiranje pretpostavka direktivnog planiranja. Mutatis mutandis to isto vrijedi i za kapitalizam. Tu bi se moglo prije govoriti o razlikama u kvantitetu direktivnog elementa u ta dva sistema. On je nesumnjivo veći u socijalizmu. Razloge smo uglavnom vidjeli. Ako direktivnost shvatimo kao mogućnost sprovođenja određenih obaveznih odluka u život vršenjem odgovarajućih promjena u ekonomskim odnosima, onda se i određenim mjerama državno-kapitalističke intervencije ne može osporavati takav karakter. Konačno, pojavom jugoslavenske orijentacije u planiranju počele su da nastaju razlike u sveobuhvatnosti direktivnog planiranja i među socijalističkim zemljama.

S ovim je povezano i pitanje o djelovanju zakona vrijednosti u socijalizmu. Danas su skoro sasvim teoretski prevladani stavovi da zakon vrijednosti djeluje samo u onom dijelu socijalističke privrede, koji nije podložan obavezama iz plana, tj. koji nije u njega ukalkuliran. Tu se doduše, još tu i tamo mogu naći dva osnovna stava. Jedan, koji se može izvesti iz osnovnih koncepcija marksističke političke ekonomije, a po kojem je djelovanje zakona vrijednosti šire od plana²⁴⁾ i drugo, koje još vuče tragove starih koncepcija, po kojem je planiranje šire od zakona vrijednosti.²⁵⁾

Mi smo već prije naglasili da različita društveno-ekonomska uređenja uzrokuju različitu metodologiju, čak i tehnička rješenja (tako postavlja stvar npr. J. Sirotković u svom radu »O problemima privrednog planiranja u Jugoslaviji«). Vidjeli smo da i određeni momenti sličnosti isto tako djeluju i uzrokuju slična rješenja. Ako se polazi od ovog drugog onda se može reći da se privredno planiranje javlja u oba društveno-ekonomska sistema kao rezultat potrebe svjesnog uticaja na privredna kretanja. Utoliko bi pristup bio suštinski jednak. Ali u tom slučaju to bi bio veći stepen apstrakcije.

Planiranjem se u kapitalizmu, kao što to pokazuje i analiza građanske teorije i analiza kapitalističke prakse, pokušavaju otkloniti štetne posljedice cikličkog karaktera kapitalističke privrede uz istovremeno zadržavanje privatnog vlasništva kao osnovne pretpostavke kapitalističke proizvodnje.

Međutim, socijalizam ide za svjesnom izmjenom starog društveno-ekonomskog sistema, za izgradnjom besklasnog društva udruženih proizvođača, humaniziranjem čovjekove životne situacije, negiranjem privatnog vlasništva nad sredstvima za proizvodnju i sl. U tom smislu od postavlja druge zadatke pred planiranje i potencijalno ga više omogućava, a to onda znači i suštinski drugi pristup.

Naše je mišljenje, da je ovdje prilično teško jasno odrediti pojmove upravo zbog niza prelaznih elemenata i u državnom kapitalizmu i u socijalizmu, koji navode na iste suštinske pristupe na jednoj strani, dok se na drugoj ta dva sistema razlikuju (i treba da se i teoretski razlikuju). Tu je simplifikiranje u oba smjera štetno i naučno pogrešno.

I na kraju treba potvrditi da plan kao mogućnost svjesnog društvenog, znači, u kapitalizmu i socijalizmu još uvijek i političkog utjecaja na proces reprodukcije i raspodjele društvenog rada, zavisi ne samo od političkih uslova ostvarivanja racioniranja odnosa proizvodnje, raspodjele i potrošnje, već i od postignutog stepena razvoja proizvodnih snaga i uopće dostignutog stepena ekonomskih odnosa.²⁶⁾ Zaboravljanje toga ne znači samo izlazak iz okvira osnovnih postavki marksističke misli već i gubljenje kriterija u određivanju da li je neka forma planiranja socijalistička ili ne. Ona ne može biti socijalistička ukoliko ne odgovara postignutom stepenu ekonom-

24) Vidi: V. Bakarić, »Economist« br. 1 iz 1963, str. 225—226, »Naše teme« br. 3 iz 1963, str. 169. i 172.

B. Jelić, Planska privreda i sistem planiranja, str. 38, 40—41 i 70—95.

25) Tako npr. postavlja stvar akademik S. Strumilin: O određivanju vrijednosti i njenoj primjeni u uslovima socijalizma, Zakon vrijednosti i planiranje (članci objavljeni u časopisu Ekonomskog instituta Akademije nauka SSSR — »Pitanja ekonomije«, br. 7 i 8 iz 1959. god.).

26) O povezanosti stepena ekonomskog razvoja i materijalnih uslova sa izborom sistema planiranja vidi B. Jelić, Sistem planiranja u jugoslavenskoj privredi, str. 19—22. i 27.

skog razvitka. Prema tome ne znači da je elemenat prinudnog, direktivnog i administrativnog u realizaciji plana uvijek i u svakom slučaju onaj faktor koji određuje mjeru socijalističkog u njemu. Kao što se promatranjem razvitka kapitalističkog načina proizvodnje mogu pratiti oscilacije utjecaja i intervencije države na privredna kretanja, tako ekonomski razvoj socijalističke privrede, posebno u zemljama koje nisu još u ekonomskom pogledu izivjele svoju kapitalističku epohu u potpunosti, pokazuju različite potrebe za državnom regulativnom funkcijom na raznim stepenima ekonomskog razvoja. Kao što intervencija varira počev od merkantilnog kapitalizma, preko liberalnog perioda u kojem država igra ulogu »noćobdije«, pa do državnog kapitalizma — ne treba se čuditi ako tome na svoj način odgovaraju različite potrebe političke intervencije u doba administrativnog perioda rukovođenja privredom u socijalizmu (državno-socijalistička svojevrsna prvobitna akumulacija) i u doba osamostaljivanja ekonomske funkcije samoupravnih poduzeća — što ni malo ne znači odbacivanje integracije proizvodnje i obuhvatnijeg planiranja kao posljedice ekonomskih procesa u bližoj ili daljoj perspektivi. To ne znači da period smanjenja obujma političke intervencije u socijalističku privredu predstavlja u isto vrijeme i smanjenje socijalističkog utjecaja uopće. Historija staljinskog perioda je jasno pokazala da nije baš svaka politička intervencija u poslovanju privrede bila politička u smislu socijalizma, i da je njeno predimenzioniranje preko ekonomskih potreba veoma često bilo prije izvor deformacija u socijalističkom preobražaju nego mjera racionalizacije. Zato planiranje općih proporcija privrednog razvitka na bazi djelovanja slobodnih robnonovčanih odnosa s akcentom na ove zadnje ne mora da znači deformaciju, već prije svega racionalnu akciju na osnovu »spoznate prirode« ekonomskih odnosa, mogućnost da udruženi proizvođač na osnovu datih ekonomskih uslova i konkretnog dostignutog stepena privrednog razvoja »racionalno uredi ovaj svoj promet materije s prirodom« i da ga dovede pod svoju zajedničku kontrolu.

* * *

Sve u svemu većina naših ekonomista slaže se danas da je prisutnost robne proizvodnje objektivna nužnost prelaznog perioda, kao i da je neophodno intenzificirati proizvodnju na robnoj osnovi. To naravno podrazumijeva i obavezno respektiranje djelovanja zakona vrijednosti prilikom društvenih planskih intervencija.²⁷⁾ Ti stavovi izgrađeni su većim dijelom na osnovu analize privrednih kretanja nego pod djelovanjem diskusija koje su se u prošlosti s vremena na vrijeme vodile u ekonomskoj teoriji o tim problemima socijalističke ekonomije. Planiranje na bazi uvažavanja, korišćenja i priznavanja djelovanja zakona vrijednosti danas kod nas nije više toliko teoretski koliko praktički problem. Teze o osnovnim koncepcijama sistema planiranja u SFRJ koje je izradio Savezni zavod za privredno planiranje pokazuju doduše da su osnovne dileme savladane. Bazirajući planiranje na koncepciji da svako racionalno društveno reguliranje ekonomskih odnosa od strane svih aktera proizvodnje ulazi u planski sistem intervencija federacije svodi se na donošenje planskih odluka u obliku zakonskih propisa samo za normiranje nekih najvažnijih okvirnih relacija. Tu dolazi u obzir reguliranje osnovnih uslova poslovanja privrednih i drugih radnih organizacija, propisi o finansijskim sredstvima za intervencije u privredi, o sredstvima za financiranje nedovoljno razvijenih krajeva i o investicijama od bitnog značaja za usmjeravanje privrednog razvoja.²⁸⁾

Razumije se, a to proizlazi i iz teorija a i iz prakse planiranja globalnih proporcija na bazi djelovanja tržišta, da tako planiranje ne znači odricanje od bilo kakve društvene intervencije u tržišni mehanizam. Međutim, govoreći jezikom statističkih podataka takva intervencija je još i

27) Vidi: J. Maksimović, Razmišljanja o nekim teoretskim i idejnim pitanjima robne proizvodnje povodom našeg privrednog sistema, »Ekonomist« br. 2-3 iz 1964. g., str. 209-211.

28) Vidi: »Osnove sistema društvenog planiranja (teze)«, Beograd 1966. g. i njihovu eksplikaciju u članku N. Rendulića, Kakve promjene predstoje u našem sistemu društvenog planiranja, Politička misao, br. 1-2 iz 1966. godine.

te koliko prisutna. Veći dio cijena u našoj zemlji nalazi se pod kontrolom političkih organa, tj. države nego što je izvan te kontrole. Nešto već pomalo stari proračuni obavještavaju nas da se pod administrativnim režimom nalazilo ne toliko davno oko 3/4 cijena industrijskih i 2/3 cijena poljoprivrednih proizvoda. Konačno, apstiniranje od političkog zahvata nije moguće ukoliko se radi o monopolističkoj situaciji u nekim industrijskim granama²⁹⁾ i ako je riječ o sferi kulturne nadgradnje. I u jednom i u drugom slučaju apsolutizacija tržišnih principa može dovesti samo do štetnih posljedica.

Ako se kod svega što je do sada bilo rečeno i može biti do izvjesne mjere kategoričan, teško je to biti i kod raspravljanja pitanja kada obim intervencije u tržišne odnose počinje da negira sam sistem i da ga pretvara de facto ponovo u sistem administrativnog rukovođenja privredom. Ovo pitanje dobiva u toliko više na značaju jer je određeni stepen samostalnosti privrednih organizacija neophodan uvjet za stvarno djelovanje organa samoupravljanja. Potpuno je jasno da u situaciji u kojoj tvornicom upravlja odluka državnog organa, i pored institucija samoupravljanja koje mogu formalno pravno da egzistiraju, nema ni govora o realnom ostvarivanju samoupravnih načela. Historija socijalizma nedvosmisleno je pokazala da je samostalnost istupanja poduzeća na tržištu direktno povezana s mogućnošću radničke participacije u upravljanju.

Veoma radikalne interesantne konsekvence u tom pogledu izvukao je prof. A. Dragičević. Njegova koncepcija mogla bi se ukratko svesti na dvije osnovne postavke. Prva bi se sastojala u tome da se jugoslavenska privreda danas nalazi u stanju u kome je buržoaska ekonomija bila u fazi liberalnog kapitalizma iako bez privatnog kapitala kao glavnog aktera konkurentne igre. U tom slučaju nesumnjiva je potreba neograničenog trgovačkog takmičenja i odricanje od društvenih zahvata koji onemogućuju jasno ispoljavanje djelovanja ekonomskih zakona jer se faze razvitka ne mogu preskakati. I drugo, radničko samoupravljanje može se afirmirati upravo u takvoj situaciji kroz razvijanje poduzetničke uloge radničke klase. A za takvo uključivanje radnika u poduzetničku ulogu upravo je najpogodnija ova faza slobodne konkurencije u kojoj se otvoreno i jasno ispoljava funkcioniranje tržišnih mehanizama bez nekog vidnijeg uplitanja izvana.³⁰⁾

Konačno, postavlja se sasvim opravdano i pitanje, da li je uopće moguće stvarno planiranje ukoliko je do sada čitav privredni mehanizam bio u tolikoj mjeri administrativno reguliran da se stvarni ekonomski odnosi čije je negativne posljedice trebalo planom korigirati uopće i nisu mogli ispoljiti. Drugim riječima kazano, planskim interveniranjem otklanjale su se uvijek samo slabosti prethodne planske intervencije, dok su ekonomski zakoni, u prvom redu zakon vrijednosti, de facto djelovali potpuno slobodno jer su od nosioca administrativnog rukovođenja bili ignorirani pod pretpostavkom da za njih nema mjesta, ako je plan sve isplanirao. U ovom pogledu veoma su interesantne diskusije koje su se zadnje vrijeme vodile u Sovjetskom Savezu. One su zanimljive posebno iz dva razloga. Prvi se sastoji u tome što su tamo, za razliku od na primjer naše zemlje, suprotnosti i u praksi i u teoriji bile izoštrene do krajnjih granica, tako da se suprotne polarizacije mogu puno jasnije uočiti. I drugo, na primjeru Sovjetskog Saveza može se uočiti obrnuta proporcionalnost dogmatsko-birokratskog fetišiziranja plana i intenziteta razvijanja demokratskih tendencija u organizaciji društva.

U javnosti one su bile zapažene po istupima harkovskog profesora E. Libermana u dnevnoj štampi i diskusijama koje su nakon toga bile vodene na stranicama novina među ekonomistima iz redova naučnika, rukovodiocima, stručnjacima i radnicima iz privrednih poduzeća, rukovodiocima državnih privrednih organa i novinarima. U svom poznatom članku objavljenom u »Pravdi« pod naslovom »Plan, profit, premija« Liberman postavlja

²⁹⁾Vidi: I. Maksimović, op. cit., str. 218. R. Bičanić, Inflacioni dohodak, administrativne cijene i imperfektna konkurencija, »Economist«, br. 1 iz 1963. g., str. 42.

³⁰⁾Vidi: A. Dragičević, Radnička klasa i ekonomsko oslobođenje rada, »Naše teme«, br. 4 iz 1965. g. i diskusiju o tom članku u »Naše teme«, br. 7 iz 1965. godine.

zahtjev da poduzeća sama planiraju svoju produkciju na osnovu odozgo dostavljenog zahtjeva s određenom nomenklaturom, količinom i ocjenom proizvoda. Materijalno stimuliranje fondova poduzeća vršilo bi se na osnovu principa rentabilnosti (odnos profita prema osnovnom i obrtnom fondu). Posebno bi se stimulirali visoki i realno postavljeni zadaci. Poduzeće koje ne ispuni zadatak koji je samo projektiralo gubi pravo na posebne premije, ali zato dobiva stimulaciju na bazi stvarno postignute produktivnosti. E. Liberman je na taj način želio povezati materijalnu zainteresiranost, produktivnost i plan iako se još uvijek kreće u okvirima administrativnih cijena. Ipak, njegov prijedlog otklanja do tada najveću slabost sovjetskog sistema planiranja po kojem se stimuliralo poduzeća birokratskim cjenkanjem između poduzeća i državnih organa utvrđenih planskih zadataka. Po tom sistemu poduzeće koje premaši nisko postavljeni plan bilo je bolje stimulirano od onoga koje je bilo rentabilnije ali nije moglo da zadovolji visoko određene planske zahtjeve.³¹⁾

U veoma živoj diskusiji na stranicama »Pravde« bilo je riječi za i protiv Libermana. Neki su čak u pojedinim prijedlozima bili i radikalniji od njega, a sve u svemu velika većina učesnika podržala je osnovni zahtjev da profit bude glavna ocjena privrednog uspjeha.³²⁾

U široj javnosti diskusija je ponovno oživjela s člankom koji je G. Lisičkin objavio u listu »Izvjestija« početkom 1966. godine, dakle u vrijeme rada na sprovođenju sovjetske privredne reforme.³³⁾ Pod naslovom »Život unosi ispravke« postavljeno je nekoliko osnovnih problema na relaciji plan — zakon vrijednosti na puno radikalniji način nego u člancima Libermana. G. Lisičkin ističe da zakon vrijednosti u socijalizmu djeluje bez obzira na to što je vlasnik sredstava za proizvodnju u socijalizmu isti. On kritizira stanovišta bazirana na Staljinovoj koncepciji po kojoj robno-novčani odnosi mogu da se javljaju samo u kontaktima različitih vlasnika (konkretno držve i kolhoza).³⁴⁾ Robno-novčani odnosi služe da se pomoću njih mjeri udio radnih kolektiva u društvenoj proizvodnji jer se samo pomoću njih može ispitati društvena potreba nekog proizvoda i racionalnost proizvodnje. Lisičkin konstatira da je plan koji se ne oslanja na tržište nemoćan kao i tržište koje nije organizirano planom. Odbacujući zato suprotstavljanje plana i tržišta zahtjeva da se od distribucije proizvoda izvrši u sovjetskoj privredi prelaz na trgovinu, stvarni privredni račun.

Petorica profesora i docenata moskovskog financijskog instituta istupili su protiv Lisičkina braneći stare dogmatske koncepcije. Oni slijedeći Staljinovu teoretsku zaostavštinu (koju je uzgred rečeno preuzeo od Buharina) smatraju da u socijalizmu zakon vrijednosti ne može biti osnovni

31) Vidi: E. Liberman, Plan, profit, premija, »Pravda« od 9. septembra 1962. godine. Svoje ideje o planiranju Liberman je iznio i u članku »Planiranje proizvodnje i normativi s drugim djelovanjem« u časopisu »Pitanja ekonomike«, br. 8 iz 1962. god. Nedavno se ponovo javio s Z. L. Zitnickim u časopisu »Pitanja historije KPSS« člankom »Lenjinski principi privrednog računa i njihov razvitak u odlukama XXIII Kongresa KPSS« (br. 9 iz 1966. godine) u kojem se analiziraju prvi pokušaji eksperimentalnog poslovanja poduzeća na bazi djelovanja robno-novčanog mehanizma.

32) Povodom članka prof. Libermana u »Pravdi« su se nekoliko mjeseci nakon toga u rubrici posvećenoj pitanjima privrednog rukovođenja i planiranja mogli čitati diskusioni napisi u kojima se diskutiralo ne samo o koncepciji Libermana, nego se i polemiziralo sa stavovima pojedinih učesnika diskusije. O obimu i značaju koji je diskusija dobila govori možda podatak da se u njoj javio i akademik V. S. Nemčinov, predsjednik naučnog savjeta Akademije nauka SSSR za pitanja planiranja i organizacije društvene proizvodnje. Niti dva mjeseca nakon Libermanovog napisa u »Pravdi« predsjednik voronješkog sovnaarhoza izjavljuje kao učesnik diskusije da je taj državni privredni organ spreman da eksperimentalno isproba sistem profesora iz Harkova. (vidi »Pravdu« od 14., 16., 19., 21., 24., 30-og septembra, 5, 7, 9, 12, 29-og oktobra, 1, 4, 11, 19 i 26-og novembra 1962. godine). Značaj diskusije vidi se i po tome što je nedavno i izvan SSSR-a publicirana o njoj knjiga (Myron E. Sharpe, The Liberman Discussion: A New Phase in Soviet Economic Thought, White Plains, N. Y. 1966.).

33) G. Lisičkin, Život unosi ispravke, »Izvjestija« br. 49 od 27. februara 1966. godine.

34) Uporedi: M. V. Kolganov, Vlasništvo u periodu prelaza ka komunizmu, Moskva, »Ekonomika« 1963. godine, str. 38. i J. V. Staljin, Ekonomski problemi socijalizma u SSSR-u, »Boljševik« br. 18 iz -952. godine.

regulator proizvodnje, već su to plan i zadovoljenje ljudskih potreba.³⁵⁾ Društveno priznanje rada, tvrde oni, neposredno je planom priznato i zato nije potrebna uloga tržišta.³⁶⁾

Kritičarima Lisičkina odgovorili su poznati sovjetski ekonomski teoretičari L. Leontjev (dopisni član Akademije nauka) i J. Kronrod u smislu čitanja lekcije iz abecede političke ekonomije.³⁷⁾ Sam Lisičkin razrađujući svoje ideje objavio je u vrijeme održavanja XXIII Kongresa KPSS knjigu »Plan i tržište«.³⁸⁾ Ona je zanimljiva ne toliko kao argumentacija za njegovu tezu (koja, uzgred rečeno, nailazi na suprotstavljanje samo posljednjih dogmatičara) već utoliko što se u njoj daje veoma pregledna slika razvoja sovjetskih koncepcija o tom pitanju na bazi pregleda historije privrednog razvitka SSSR-a.

U diskusiji u odnosu plana i tržišta Lisičkin se poziva na historiju. U SSSR-u su naime funkcionirala i prije sistema administrativnog rukovođenja privredom staljinističkog perioda oba suprotstavljena sistema — i onaj administrativno-centralistički u kojem je plan na riječima bio svemoguć a stvarno nemoćan, i onaj drugi koji je uvažavao zakon vrijednosti i djelovao na bazi tržišne privrede. Pod utjecajem ratne privrede perioda tzv. ratnog komunizma djelovao je isti onaj princip organizacije privrede koji je kasnije Staljin proglasio za jedinu soluciju socijalizma. Bio je branjen istim argumentima i pokazivao je potpuno iste slabosti u praktičnom djelovanju. I suprotno tome, za vrijeme NEP-a praktično su bile provedene skoro sve mjere koje predstavljaju i danas glavnu suštinu privredne reforme u SSSR-u (a i u drugim socijalističkim zemljama). Pozivajući se na Lenjina Lisičkin pokušava da ispravi uobičajenu iskrivljenu sliku o suštini nove, ekonomske politike. NEP nije značio samo taktičko oživljavanje privatne inicijative, robnu razmjenu između državne industrije i privatnog vlasnika na selu i tome slično, što se obično objašnjavalo kao njegova suština. On je u stvari predstavljao prelazak na robno-novčane odnose uz puno uvažavanje djelovanja zakona vrijednosti i kao takav ima i danas trajan značaj jer je na liniji osnovnog kretanja socijalističkog razvoja. Prema tome, stvari su do sada s pozicije dogmatske ekonomske teorije administrativnog rukovođenja privredom bile predstavljene potpuno obrnuto. Ispalo je, da je ekonomska politika ratnog komunizma i staljinističkog perioda bila na liniji socijalističkog razvitka, dok je nova ekonomska politika prezentirana kao taktička devijacija. Međutim, radi se o tome da je upravo NEP predstavljao početak ekonomske politike trajnije vrijednosti. Ova je dala neka rješenja koja su i danas aktuelna. Budući da se poslovalo na bazi tržišta i planovi su polazili od planova poduzeća koji su se stvarali »odozgo« i imali su finansijski, a ne naturalni karakter. »Odozgo« su se stvarale i financirale samo velike investicije za koje poduzeća na kratki rok nisu zainteresirana (plan elektrifikacije — GOELRO). A i u tom slučaju s time ti objekti po dovršenju ne mogu računati na financiranje iz budžeta. Čijene su se formirale ekonomski, a samo iznimno bile su dopuštene administrativne intervencije. Međutim, robna glad, specijalni položaj zemlje, subjektivne greške i sl. doveli su do toga da su ovi izuzeci ubrzo postali pravilo. Dobrim dijelom i pod utjecajem ljudi koji su polazili s pozicija

35) To su Buharinove teze izložene u knjigama »Ekonomika prelaznog perioda« iz 1920. godine i »K pitanju o zakonomjernostima prelaznog perioda« iz 1928. godine, koje Staljin ponavlja npr. u radu »Ekonomske problemi socijalizma u SSSR-u«.

»Proizvodnja pod vladavinom kapitala — kaže Buharin — je proizvodnja viška vrijednosti, proizvodnja radi profita. Proizvodnja pod vladavinom proletarijata je proizvodnja za pokrivanje društvenih potreba«. Na marginama Lenjin je ovako prokomentirao to mjesto: »Nije uspjelo. Profit također zadovoljava 'društvene' potrebe. Trebalo je reći: gde višak proizvoda ne ide klasi sopstvenika, nego svim trudbenicima i samo njima.« (V. I. Lenjin, Izabrana dela u 16 tomova, Kultura 1960. godine, Beograd, str. 542).

36) M. Atlas, I. Zlobin, R. Vinekur, L. Kadišev, I. Levitanus, Sta regulira proizvodnju (U čemu nije u pravu G. Lisičkin), »Izvestija«, br. 64 od 18. marta 1966. godine.

37) L. Leontjev, U čemu je suština spora? (Odgovor kritičarima članka »Život unosi ispravke«, »Izvestija«, br. 67 od 22. marta 1966. godine; J. Kronrod, Nauka — to je traženje, »Izvestija«, br. 70 od 25. marta 1966. godine.

38) G. S. Lisičkin, Plan i tržište, »Ekonomika«, Moskva, 1966. godine.

ignoriranja značaja zakona vrijednosti u socijalističkoj privredi poslije 1928. godine pojačao se proces centralizacije u rukovođenju nacionalnom ekonomijom, tako da se s vremenom privredni račun od stvarnog mehanizma pretvorio u formalni metod obračunavanja. Prijeteća vojna opasnost i drugi svjetski rat samo su konačno učvrstili tu tendenciju i uz Staljinovu asistenciju njene principe pretvorili u dogmu.³⁹⁾

Ovdje treba primijetiti da postoji jedna zanimljiva paralela. Prelazak od vođenja ekonomske politike na bazi funkcioniranja tržišta na administrativno-centralističko rukovođenje od strane državnog aparata pratilo je kronološki uporedo i proces tihog nestanka nekih demokratskih institucija i odnosa, u prvom redu oblika participacije radnika u upravljanju. I obrnuto, oživljavanje suprotne tendencije dovodi i do pojave ponovnih inicijativa za uključivanje trudbenika u upravljanje. Lisičkin o tome doduše ne govori, ali ipak dovodi principe robno-novčanih odnosa do raspodjele prema radu, a samu raspodjelu povezuje s društvenim institucijama upravljanja proizvodnjom. U tom smislu ističe primjer naprednih kolhoza.⁴⁰⁾

Na kraju, ne upuštajući se u daljnje interpretacije⁴¹⁾ ocjene uloge plana u socijalizmu i njegovih političkih implikacija, potrebno je izvući neke zaključke. Veoma širok krug autora koji se bave tim pitanjima slaže se o potrebi napuštanja dogmatske fetišizacije plana. Planiranje se nalazi na liniji socijalističkog razvitka i omogućuje demokratske procese samo ukoliko stvarno doprinosi privrednom razvitku, ukoliko otklanja one smetnje koje automatizam robno-novčanih odnosa ne može sam da regulira i ukoliko sebi ne svojata reguliranje onih odnosa koji se bez bilo kakve intervencije u robno-novčani mehanizam mogu sami racionalno da odvijaju.⁴²⁾ A to je uostalom i cilj privrednih reformi u našoj i drugim socijalističkim zemljama koje sve uočljivije postaju šire društvene reforme pokazujući da rješavanje osnovnih privrednih pitanja prelazi okvire čisto ekonomskih interesa. Privredne reforme mogu postati radikalne i efikasne samo ako ih i u društvenoj nadgradnji prate procesi demokratizacije upravljanja privrednim organizacijama i čitavim ostalim društvenim sistemom.

39) Podsjećanje Lisičkina na »eksperiment« koji je historija već napravila s robno-novčanim sistemom za vrijeme NEP-a zanimljiv je upravo zato što se o mogućnostima novih savremenih mjera u privredi govori obično apstraktno i hipotetično. U tome je i vrijednost njegove knjige. B. Jelić navodi nešto slično. Funkcioner jedne međunarodne finansijske organizacije proučavao je naš sistem planiranja i tržišnog mehanizma i pred našim ekonomistima aludirao je na radove Durbin-a, Dickinson-a, Lange-a i dr. — »i sa zaprepaštenjem konstatovao da ideje tvoraca 'konkurentske solucije' uopšte nisu imale nikakvog uticaja na izgradnju jugoslavenskog modela globalnog planiranja sa tržišnim mehanizmom!« (B. Jelić, Sistem planiranja u jugoslovenskoj privredi, str. 41).

40) On govori na bazi primjera kolhoza, jer su u SSSR-u zahvaljujući inerciji starih shvaćanja i u pogledu raspodjele prema radu i u pogledu participacije trudbenika u upravljanju najdalje došli — kolhozi!

41) Panoramu stavova o odnosu plana i zakona vrijednosti dao je nedavno Š. Dodan u članku »Diskusije o planu, zakonu vrijednosti i tržištu u socijalističkim zemljama«, »Naše teme«, br. 8 iz 1966. godine.

42) Kao što svako planiranje ne znači niti u okviru kapitalizma element socijalističkog ukoliko nije nužno izazvano potrebom uklanjanja postojeće anarhije tržišta, tako i plan u okviru socijalizma predstavlja socijalističku mjeru samo ukoliko omogućava dalji razvitak proizvodnih snaga, koji bi samim djelovanjem robno-novčanog sistema bio zbog njemu imanentnih slabosti nemoguć. Plan koji prelazi tako postavljene granice samo može da konzervira stare društvene odnose, kao što je to fetišizam plana u Staljinovoj interpretaciji i praksi najjasnije nedvosmisleno pokazao.

SUMMARY

Discussions among economists about the necessity of radical changing of the fundamental principles of the functioning of economic systems of socialist countries as well as economic reforms which accompanied them have not been caused only by practical necessity and have not exclusively economic importance. It is not accidentally that they are therefore transforming into social reforms which have direct repercussions on the whole direction of development. The essence of economic innovations which consists in the resuscitation of the influence of goods-monetary relations in socialist economy also requires the changing of the economic-political instruments and the changing of the understanding of the functioning of plan in the frame of socialist production. All the mentioned has also immediate importance for the change of political structure which depends directly on its economic basis. Thus it is a question of removing of some long lasting dogmatic fetishisms concerning important economic and political categories and relations. Plan does not depend only on administrative, but also, in the first place, the grade of the planing intervention depends also on the achieved standard of economic development.

Hence the author has considered as necessary that on the basis of the analysis of the fundamental contemporary types of the systems of economic planing and some fundamental thesis, set forth in the discussions about the influence of the law of worth and market in socialism, to show some most important consequences of rejecting of the dogmatic administrative conception of socialist economy upon the changes of political system in the direction of its further democratization.

(Translated by Slavko Paleček)